

ДВОРЯНСТВО ПОДІЛЛЯ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМИ 1861 року

В.ПОЛІШ

Київський національний лінгвістичний університет

Анотація

У статті висвітлюється суспільна позиція дворян Поділля в зв'язку з селянською реформою 1861 року. Розглянуто її основний зміст та проаналізовано дії дворян, спрямовані на збереження своїх станових привілеїв. Показано основні методи їхньої політичної діяльності та її наслідки.

Ключові слова: дворяни Поділля, консерватизм, селянська реформа, підготовчі комітети.

Аннотация

В статье освещается общественная позиция дворян Подолья в связи с крестьянской реформой 1861 года. Рассмотрено ее основное содержание, проанализированы действия дворян, направленные на сохранение своих сословных привилегий. Показаны основные методы их политической деятельности и ее последствия.

Ключевые слова: дворяне Подолья, консерватизм, крестьянская реформа, подготовительные комитеты.

Summary

The article highlights the social position of nobles of Podolia in connection with the peasant reform of 1861. Main contents is considered, actions of nobles to preserve their class privileges are analyzed. Basic methods of their political activity and its consequences are shown.

Key words: nobles Podolia, conservatism, agrarian reform, preparatory committees.

Важливість обраної теми зумовлена недослідженістю багатьох її аспектів у сучасній історичній науці. Більшість істориків звертала увагу на становище селянства та його реакцію на проведення реформи 1861 року, а позиції дворянства залишалися поза увагою сучасних дослідників.

Водночас дореволюційна та радянська історіографія селянства хвибує суб'єктивністю, продиктованою відповідними ідеологемами. Серед досліджень радянського періоду, в яких так чи інакше висвітлюється проблема, варто відзначити праці П.Зайончковського, М.Лещенка, В.Теплицького¹. Серед сучасних істориків слід виділити праці О.Реєнта, Д.Бовуа, Я.Красовського, О.Козія². Вказані праці характеризуються залученням розмаїтого фактичного матеріалу та спробами дати всебічний аналіз подій і явищ даного періоду.

Проте мало хто з дослідників звертав увагу на регіональні особливості, політичні та державотворчі традиції місцевої еліти, і події характеризувалися на основі загальноросійських позицій. Поділля, як і інші регіони України, відчуло поширення ліберальних ідей, які проникали у суспільство, що активізувало консервативну поміщицько-дворянську верству. Значною мірою це було викликано також загрозою скасування їх привілеїв³. Адже ліберальні реформи суттєво обмежували владу дворянського стану над селянством, що обумовлювало неоднозначність його поведінки.

Найбільше дворян не влаштовувало те, що селяни мали звільнитися разом із землею, яка була основою могутності цієї привілейованої верхівки. Вона втрачала безкоштовну робочу силу і не мала можливості від імені держави здійснювати судові, поліцейські і податкові функції щодо своїх селян⁴.

Поділля, з огляду на національний склад населення, завжди мало певні специфічні особливості порівняно з іншими губерніями під час проведення різноманітних загальнодержавних заходів, це було пов'язано із значною кількістю заможного прошарку дворян-поляків, що підсилювало українсько-польські та польсько-російські суперечності. До того ж політична традиція на українських землях передбачала більшу свободу і права привілейованого класу, ніж у Росії, що постійно виливалось у суперечності місцевого дворянства і центральної влади. Не стала винятком і реформа 1861 року, що проводилася на Поділлі із значними відмінностями від інших регіонів імперії.

Вперше з проектом здійснення реформ дворяни Поділля ознайомились 4 квітня 1857 року, коли місцевий губернатор отримав лист від київського генерал-губернатора. У ньому було вміщено рескрипт імператора Олександра II і циркуляр міністра внутрішніх справ Ланського, в яких йшлося про звільнення селян від кріпосної залежності. Висловлювалося також бажання уряду отримати підтримку подільських дворян, що мала бути підкріплена відповідним зверненням до Олександра II.

15 квітня губернатор скликав з'їзд повітових очільників дворянства, де і було озвучено текст листа, але жодного рішення не було прийнято. Під час читання листа в залі панувала незвична для таких зібрань тиша, та й після цього не пролунало жодного слова на підтримку такого рішення, ніхто не бажав жодних змін.

Незадоволений таким перебігом подій генерал-губернатор наказує провести ще одне зібрання повітових лідерів дворянства, яке відбулось 21 квітня. Але щоб уникнути жорстких суперечок, було вирішено зачекати із зверненням до імператора про підтримку реформи, як того вимагали інструкції у листі. Дворяни вирішили провести окремі зібрання у повітах, де мало бути обговорено це питання, а потім винесено його на розгляд губернського з'їзду. Отже, було продемонстровано рішучу позицію подільських дворян-землевласників, які не бажали змін, що свідчило про відверту опозицію центральній владі.

Ці події стурбували міністра внутрішніх справ Ланського, який наказав відмінити надзвичайні повітові дворянські збори, що мали відбутись 8 січня 1858 року, і перенести їх на 31 січня. Це було зроблено, щоб уникнути гострих дискусій із дворянством до закінчення розробки положення про скасування кріпосного права. На цих зборах, які відбулись у Кам'янці-Подільському 31 січня 1858 року під головуванням повітового чільника дворянства Суятицького, було складено та підписано усіма присутніми три акти. У них дворяни висловлювали своє негативне ставлення до запланованого скасування кріпосного права⁵.

У першому акті, адресованому цареві Олександрю II, було висловлено підтримку у його діях, що характеризувалися самими дворянами як дуже не вигідні для них. Другий акт, складений на ім'я генерал-губернатора Васильчикова, містив у собі згоду дворян на створення губернського комітету «по устрою крестьянского быта». В акті також зазначалося, що комітет має працювати так, щоб зберегти дворянам право власності на абсолютно усі землі, які їм належали, та інші права, властиві дворянським вотчинам. Після цього пропонувалося приступати до створення проекту, який би базувався на місцевих особливостях. Такий проект був викладений у третьому акті, що адресувався міністру внутрішніх справ Ланському. В ньому висловлювалося прохання звернути особливу увагу на труднощі, які виникають у Подільській губернії, а саме:

- селянські садиби в Подільській губернії, за твердженням дворян, є особливим видом ферм, так що селяни не будуть мати потреби ні в орній, ні в сінокісній землі поміщиків;
- вартість присадибних ділянок з будівлями досить висока (1–2 тисячі рублів), і селяни не зможуть її сплатити;
- обов'язкова передача присадибних ділянок порушує права власності поміщиків;
- перехід присадибних ділянок через продаж особам не селянського стану може негативно відбитись на сільському господарстві⁶.

Це лише декілька найважливіших положень, інші також вказували на ймовірні великі труднощі у майбутньому проведенні реформи. Цей акт генерал-губернатор назвав перебільшенням, повним зайвих та помилкових суджень. Щодо селянських садиб фермерського характеру господарювання, які повністю забезпечують селян, він сказав: «Що стосується надзвичайно цінних господарств, які представлені як ферми, то хоча дійсно в деяких господарствах, як зазначено в інвентарях, селяни організовують свої садиби у вигляді невеликих хуторів з левадами, але число таких садиб досить незначне в краї, порівняно з кількістю звичайних садиб, що в ніякому випадку не може бути прийнято в основу узагальнюючого висновку»⁷.

Як бачимо, поміщики Подільської губернії всіляко намагалися переконати міністра у тому, що майбутня селянська реформа порушує їх права і, крім того, матиме велику кількість проблем у її проведенні та може негативно позначитись на економіці краю загалом. Тому дворяни, демонструючи «самопожертву та благородство», пропонували без викупу віддати селянам їхні присадибні ділянки з покладанням на них обов'язку сплачувати податок, виконувати натуральні та грошові повинності на користь громади та поміщиків як компенсацію за отриману безкоштовно землю.

9 березня того ж року Олександр II видав рескрипт про відкриття підготовчих комітетів у губерніях Південно-Західного краю, де говорилося, що дворяни мають приступити до складання докладного проекту в губернії, користуючись такими положеннями:

1. Поміщикам залишається право власності на всю землю, але селянам залишаються їхні садибні ділянки, які вони протягом певного часу можуть викупити; крім того, їм надається в користування належна за місцевими умовами земля, за яку вони сплачують оброк чи відбувають повинності поміщику для виконання їхніх зобов'язань перед державою та поміщиками.

2. Селяни мають бути розподілені на сільські громади, а поміщикам надається право вотчинної поліції.

3. При облаштуванні майбутніх взаємовідносин поміщиків і селян має бути забезпечена належна сплата державних та місцевих податків та зборів⁸.

У процесі підготовки до проведення реформ дворяни та поміщики в більшості питань були надзвичайно консервативно налаштовані, особливо виразно це можна побачити, якщо порівняти місцеві проекти, які складались окремими зібраннями дворян, з урядовими.

Наприклад, дворяни Літинського повіту, беручи за основу проект, розроблений поміщиком Пяткінін, пропонували наділяти селян землею тільки за викуп, до того ж сума, яку вони пропонували, була неймовірно великою⁹. Цей проект, хоча і був абсолютно антиселянським, але він хоча б передбачав право викупу, основна ж маса дворян взагалі виступала проти наділення селян орною землею.

З огляду на значний тиск влади, до розгляду дворянами було винесено два проекти. Один був розроблений маршалком проскурівського дворянства, в якому за основу був взятий акт від 31 січня 1858 року, тобто пропонувалося надати селянам для викупу лише їхні присадибні ділянки без викупу орної землі та сінокосів¹⁰. Інший проект, підтримуваний маршалком Суятицьким, майже повністю повторював умови, викладені Олександром II у рескрипті 9 березня¹¹.

Подільський губернський комітет, який працював з 2 липня 1858 року по 2 січня 1859 року¹², намагався долучити до основного проекту вимоги дворян, що подавались як окремі акти та звернення. Але основний текст підготовленого проекту був схожий із затвердженим центральною владою «Місцевим положенням» для південно-західних губерній¹³.

Перше повідомлення про Маніфест 19 лютого 1861 року було отримано в Кам'янці-Подільському 6 березня, а 12 березня зачитано у кафедральному соборі¹⁴.

Дворяни Поділля зрештою підтримали проект звільнення селян, але за цим «лібералізмом» було приховане прагнення зберегти свої вузькостанові позиції, забезпечити їх від ліберальних посягань з боку державної влади Російської імперії. В цьому виявився виразний консерватизм поміщицької верстви Подільської губернії.

Ще у 1858 році імператору було запропоновано створити посаду повітового начальника, що мав підпорядковуватися генерал-губернатору і отримував необмежену владу на місцях. Реалізація такого проекту значно посилити б самодержавну владу в губерніях, але місцеве дворянство всіляко противилося цьому, і проект не було прийнято¹⁵.

Розуміючи, що ліберальні реформи несуть за собою наступ бюрократії на традиційні права дворянства, верхівка Російської імперії робила спроби домогтися створення представницького органу, який брав би участь у прийнятті законів і захищав інтереси дворянсько-поміщицької верстви від реформаторських кроків бюрократії.

У загальнодержавних масштабах добитися реалізації таких планів було вкрай важко, тому місцеві дворяни спрямували свою активність на створення всілякого роду комітетів і організацій, які, на їхню думку, мали забезпечити збереження місцевих традицій. При цьому найбільшу активність виявляли дворяни польського походження, які покладались на власний досвід органів місцевого самоврядування «на кресах». У січні 1860 року було створено сільськогосподарське товариство, яке заснували Котюжинський, Хамець та ін. Проте воно одразу було ліквідоване генерал-губернатором через побоювання поширення сепаратистських настроїв. Через рік було здійснено ще одну спробу відкриття сільськогосподарського товариства, але знову безуспішно¹⁶.

У 1862 році дворяни Вінниці надіслали прохання губернатору Подільської губернії про створення так званого «Комісіонерного дому», але отримали нехвальну відповідь. Дізнавшись про це, генерал-губернатор відповів: «Прошу суворо стежити, щоб нічого подібного без дозволу уряду не влаштувалось, оскільки існуючі у Царстві Польському такі ж установи приносять більше шкоди, ніж користі, не виконують того завдання, для якого вони засновувались, і служать місцем для з'їздів та для різних політичних інтриг»¹⁷.

Отже, великодержавна політика російського уряду була додатковим гальмом безконфліктного проведення реформ і супроводжувалася постійними суперечностями на національному ґрунті у низці регіонів. Київський, Волинський і Подільський генерал-губернатор Анненков зазначав, зокрема: «Польская и малороссийская партии, расходящиеся в окончательных целях, сходятся в средствах, ибо и поляки стали в воззваниях своих к простому народу тоже напоминать им о прежней независимости Украины, о казачестве»¹⁸.

Досить важливим з точки зору розуміння політичних позицій поміщицької верстви Поділля є підписання польськими поміщиками 19 вересня 1862 року «адреси» (звернення) на ім'я імператора, де ставилася вимога приєднати територію Поділля до Царства Польського. Це відбулося на третій день з'їзду повітових очільників дворянства. Після засідання у залі, де відбувався обід, вінницьким повітовим маршалком Пеньковським було зачитано текст звернення, яке підписали 255 дворян. Цей крок, звичайно, був визнаний шкідливим і таким, що загрожує державній цілісності імперії, дворянські збори було закрито, а низку учасників віддано під суд.

Чимало положень «адреси» мали досить реальне підґрунтя. Автори звертали увагу на низький рівень освіти у губернії та скрутне становище селянства. «...Джерелом сили і збереження польського елемента, незалежно від політичних переворотів, що відбувалися, є ідея народного представництва і громадської свободи, яка лежить в його основі, – зазначалось у документі. – Впродовж останнього півстоліття політика, всупереч пануючому у цьому відношенні духу, була причиною безперервних незгод. Безвихідне становище глибоко турбує усякого добродумного громадянина. Дворянство Подільської губернії просить імператорську

величність про усунення вищезгаданого становища... Щира участь польського дворянства в остаточному влаштуванні селянського питання – заняття, пов'язане з віковими зусиллями Польщі щодо розширення громадської гідності і свободи – складає безсумнівну запоруку у чистоті теперішніх його зачинань...

Становище нашого краю безвідрадне. Народ без освіти; середні навчальні заклади незадовільні як за кількістю, так і за системою викладання; промисловість позбавлена капіталів і придушена надмірними процентами; торгівля хлібом за нестачею удосконалених шляхів сполучення відірвана від закордонного збуту; поземельна власність без кредиту – внаслідок припинення позик із державних кредитних установ і відсутності іпотечної системи; узаконення, протилежні звичаям і прогресу суспільних понять; виконання права обезсилено чужою країні бюрократією; адміністрація дбає не про місцеві потреби та інтереси; нарешті, край без органів, вибраних із свого середовища для керівництва суспільними його справами.

Таке становище, що виникло внаслідок роз'єднання нашого краю з Царством Польським, стає на перешкоді остаточного влаштування селянської справи і погрожує рішучим занепадом, якщо не буде відновлена адміністративна єдність його з краєм, що має стосовно нього однакові потреби, одні звичаї, тотожні поняття про цивільну і релігійну свободу і спільні шляхи розвитку в майбутньому...»¹⁹.

Відверте небажання дворянства та поміщицької верстви Подільської губернії втілювати у життя селянську реформу, активність польського національно свідомого елементу в них, а згодом і польське повстання змусили уряд вдатись до рішучих заходів. З початком польського повстання 1863 року було введено надзвичайний стан та створено спеціальні озброєні «караули», які мали охороняти населення та вести боротьбу з повстанцями.

30 липня 1863 року було прийнято закон, за яким здійснення селянської реформи на Поділлі мало прискоритись. За цим законом селянам надавались пільги, знижки, яких вони не мали раніше. Зокрема, селяни з розряду тимчасово зобов'язаних переводились у розряд селян-власників, що відбувалося шляхом зниження викупної ціни на 25% та обов'язкового викупу селянських земель. За допомогою цих заходів держава посилювала свій вплив та контроль за продажем і купівлею земель поміщиків²⁰.

Наступним кроком, який посилив втручання центральної влади у життя губернії, стало видання декількох указів, які стосувалися дворян та поміщиків польської національності. Передусім дворяни, які були запідозрені в участі у повстанні, позбавлялися права володіти маєтками. Наступним обмеженням була заборона дворянам-полякам купувати землі, а «політично неблагонадійних» змушували продати свої землі протягом двох років. Натомість, російські дворяни отримували пільги на придбання таких земель.

У результаті зменшувалася кількість польських поміщиків і зростала кількість землевласників українського походження. Земля загалом не виходила за межі володіння дворянства, що було його головною метою, адже земля була основою могутності цього стану. Земельні наділи просто переходили з рук одних дворян до рук інших, причиною чого була висока ціна на маєтки польських власників, які не ділилися на дрібніші частини. За деякими даними, у всьому приватновласницькому землеволодінні на Правобережжі частка селян становила 12,8%, тоді як у лівобережних губерніях – 32,7%, а у степових – 33,1%²¹.

Хоча політичні події, які мали місце у Подільській губернії, і стали причиною відсутності інших реформ, які відбувались у Російській імперії в цілому, дворянський стан не висловлював жодних протестів. Адже численне і політично активне польське дворянство втратило свої привілеї, а разом з ними – можливість впливати на політичне і громадське життя, а українське та російське дворянство отримувало додаткову змогу купувати на пільгових умовах землю, що й утримувало їх від протестних рухів.

Отже, уряд при підготовці та проведенні реформ зіткнувся з потужною опозицією дворянства Подільської губернії, яке ніяк не бажало позбуватися своєї землі та не хотіло допустити посилення центральної влади на місцях і посилення бюрократії. Як наслідок селяни Поділля отримали кращі умови реалізації положень реформи 1861 року порівняно з селянами Лівобережної України. У цей час зростала кількість дворян українського та російського походження, що обмежило на Правобережній Україні сили опозиційних представників польського дворянства, налаштованих на сепаратизм.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- ¹ *Зайончковский П.* Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 года. – М., 1958. – 368 с.; *Леценко Н.* Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. – К., 1959. – 524 с.; *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті рр. XIX ст.). – К., 1959. – 308 с.
- ² *Реснт О.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – 340 с.; *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914. – К., 1998. – 334 с.; *Красовський Я.* Проведення реформи 1861 року на Поділлі // Наукові записки. Сер. Історія / ВДПУ ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2008. – Вип.13. – С.204–209; *Козій О.І.* Основні форми політичної боротьби поляків Поділля на поч. 60-х рр. XIX ст. // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ. – Вип.24. – Дрогобич, 2009. – С.178–187.
- ³ *Лукоянов В.И.* Российские консерваторы (конец XVIII – начало XX вв.): Пособие к лекционному курсу. – СПб., 2003. – С.5.
- ⁴ *Беккер С.* Миф о русском дворянстве. – М., 2004. – С.36–37.
- ⁵ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.214. – Арк.1–76.
- ⁶ Отмена крепостного права на Украине: Сборник документов и материалов. – К., 1961. – С.104.
- ⁷ Там само. – С.105.
- ⁸ Там само. – С.107–108.
- ⁹ ДАХО. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.247. – Арк.12–14.
- ¹⁰ Там само. – Ф.123. – Оп.1. – Спр.391. – Арк.7.
- ¹¹ Там само. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.105. – Арк.36.
- ¹² Отмена крепостного права на Украине. – С.118.
- ¹³ Крестьянская реформа в России 1861 года: Сборник законодательных актов. – М., 1954. – С.293–340.
- ¹⁴ ДАХО. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.362. – Арк.3.
- ¹⁵ *Леценко Н.* Указ. соч. – С.144.
- ¹⁶ *Козій О.І.* Вказ. праця. – С.185.
- ¹⁷ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.442. – Оп.812. – Спр.44. – Арк.7.
- ¹⁸ *Міллер О.* Засвоюючи логіку націоналізму: Ставлення владних кіл Імперії та громадської думки її столиць до українського національного руху в перші роки царювання Олександра II // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч.2–3. – С.90.
- ¹⁹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.812. – Спр.195. – Арк.40–43.
- ²⁰ Там само. – Спр.227. – Арк.5.
- ²¹ *Теплицький В.П.* Вказ. праця. – С.162.